

KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE -GSMH AÇIKLARININ ANALİZİ-

Prof.Dr. Recep KÖK*

ÖZET

1990'lı yılların başından beri yaygın bir şekilde tartışılan Globalizm/Küreselleşme olgusunu, ülkemiz açısından da değerlendirdiğimizde; Türkiye'nin yaklaşık otuz yıla varan bir hazırlık aşamasından sonra Gümrük Birliğine dahil olmakla birlikte Avrupa Birliğine tam üye olma aşamasına hangi ölçüde hazır olduğu ve bölgeselleşme çerçevesindeki rekabet gücünün ne düzeyde bulunduğu gibi konulara ampirik parametreler yardımıyla cevap vermek için geniş çalışmalar yapmak ya da önemli araştırma sonuçlarını irdelemek gerekir. Burada, bir tebliğ çerçevesinde bu konuların ayrıntılı analizi yerine belli bir parametre esas alınarak siyasal planda karar alıcıların oluşturdukları politikalara dikkat çekilmekte ve bazı sonuçlardan hareketle de yeni politikalar oluşturma gerekliliğinin önemi üzerinde durulmaktadır.

Tebliğin temel mesajı; küreselleşme ve AB'ye entegrasyon açısından makroekonomik istikrarın büyük önem taşıdığıdır. Potansiyel hasıladan daha az gerçekleşmiş fiili hasıla olarak tanımlanan GSMH açıkları, kronik enflasyonu açıklayan temel bir değişken olarak kabul edilmiş ve hasıla açığının sonuçları, Doğrusal Zaman Trendleri ve Hodricks-Proscott (HP) Filtreleme yöntemiyle analiz edilmiştir.

Küreselleşme, Entegrasyon, Kronik Enflasyon, Doğrusal Zaman Trendleri, Hodricks-Proscott Filtreleme Yöntemi.

GİRİŞ

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarih yapan ve tarih yazan liderler devri kapanıp, yerkürenin hemen hemen her köşesinde, devlet-piyasa dengesi, piyasalar lehine kaymaya başlayınca değişimi yöneten uluslararası iktisadi kuruluşlar-Uluslararası Para Fonu (İMF)/1944, Dünya Bankası/1944, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret genel Anlaşmasıyla (GATT-WTO)/1947, Avrupa Birliği'nin temelini oluşturan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT)/1951 ve son zamanlarda kurulan Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC)/1989, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA)/1994 – ulus devletlerin kendi sınırları içinde gerçekleştirdikleri iktisadi faaliyetleri önemli ölçüde etkilemeye hatta kontrol etmeye başlamışlardır.¹

Soğuk savaş dönemi ile başlayan bu süreç, Yirminci yüzyılın son on yılında tek ve bütünleşmiş bir dünya ekonomisine doğru bir yönelişle netlik kazanmaktadır. Ulusal iktisadi gelişme modelleri, artık anlamını kaybetmekte veya alışıla gelmiş geleneksel kalkınma modelleri revize edilerek, örgütsel esnekliklerin prim yaptığı piyasa karmaşıklığı içinde etkinlik kazanmayı hedef edinmektedir. Aslında, yeni sistemin yapılanma süreci, dikkatle gözlenirse tam bir pazar ekonomisine dinamiklik kazandırmaktan ziyade, mikro ölçekte rekabeti esas alan fakat uluslar arası düzeyde bilinçli bir şekilde "iktidar adacıkları" oluşturmaya yöneliktir. Çok uluslu şirketlerin öncülüğünde uluslararası işlemlerin artırılması ve piyasa mekanizmasının ısrarla savunulması bu hedefe ulaşmayı kolaylaştırmaktadır.²

* Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Bkz. Nevzat Güran-İsmail Aktürk, **Uluslararası İktisadi Kuruluşlar**, B. 3, İzmir, 1997.

² Renee PRENDERGAST-Frances STEWART, **Sunuş: Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma**, Yapı Kredi Ya., İstanbul, 1995, s. 14.

Geçmişte tarihi nasıl güçlü ülkeler yaptıysa, yirmibirinci yüzyıla girerken, iktisat alanındaki kuralları da çok uluslu şirketlerin rekabet gücünden yararlanarak uluslararası ekonomi ve politikada etkin konuma gelen ülkeler koymaktadır. Giderek güçlenen sermaye ve bu sermayeyi kontrol eden ülkeler, küreselleşmenin tartışmasız hakimi konumuna gelmektedir. Çünkü, yirmibirinci yüzyıl kapitalizmi, yaşadığımız yüzyıl içinde gelişen teknolojiler ve ekonomik buluşları uyaran verimlilik sayesinde, dünyanın yarattığı katma değer büyük bir bölümüne el koymayı hedef edinmiş görünmektedir.³ Bu yüzyılın son çeyreğinde yaşanan olaylar doğru okunduğunda görülecektir ki, gelişmekte olan ülkeler açısından aşılması zor bir faiz-döviz-borç tuzağı, uluslar üstü sermaye yapısını daha da dengesiz hale getirmektedir. Bu dönemde ulusal ölçekteki küçük sermaye erirken, organize olmuş yerli ve güçlü sermaye, uluslararası entegre güçler karşısındaki potansiyel açığı kamu kesimine yüklemeyi veya aktarmayı başardığı ölçüde rekabet gücünü koruyabilmektedir. Yani, vergi gelirlerinin büyük bölümü faiz ödemelerine yönlendiği sürece güçlü sermaye de finans alanının yarattığı cazibeden bir türlü kurtulamayacağı için reel ekonominin kan damarları daha da daralmış olacaktır.

Küreselleşmede; AB ile entegrasyon çabasını sürdüren Türkiye'nin başarılı olabilmesi için, her şeyden önce makro ekonomik dengeleri kurabilecek politikaları izlemeye kararlılık göstermesi gerekmektedir. Bunun için de enflasyonun, makul düzeylere indirilmesi ve mali disiplinin sağlanması büyük önem taşımaktadır. Tebliğimizde ekonominin makro dengelerinin bir göstergesi olan GSMH açıkları ele alınarak küreselleşme sürecinde Türkiye'nin karşılaştığı temel makro istikrarsızlık sorununa dikkat çekilmeye çalışılacaktır.

1. GSMH AÇIKLARININ ANALİZİ

1.1. GSMH Açığı ve İşsizlik

Bir ekonomide belli bir dönemde üretim faktörlerinin tam istihdamı çerçevesinde üretilebilecek olan reel toplam hasılaya (GSMH, GSYİH, SMH ... vb.) "potansiyel hasıla" ya da "potansiyel (reel) gelir" denir. "Tam istihdam milli geliri" gibi adlarla da anılabilen bu büyüklük, işsizliğin sıfır olduğu bir ortamdaki hasılayı göstermekten daha çok, ekonominin tam istihdamda kabul edilebileceği bir durumda üretilebilecek olan hasılayı ifade etmektedir. Bu konuda görüş farklılıkları bulunmakla birlikte, yalnızca friksiyonel + yapısal işsizlik türlerinin ya da doğal işsizlik oranının varlığı halinde ekonominin tam istihdamda kabul edilmesi, çalışmanın amacı açısından sakıncalı değildir.⁴

Kuşkusuz aktif emeğin istihdamı sırasında zaman zaman yer değiştirmesi gerekçesi ile açıklanan, iş arayışına bağlı bir "friksiyonel işsizlik"; ekonominin büyüme sürecinde toplam talep yapısındaki değişmeye bağlı olarak, gerekli faktör bileşimindeki oransal değişimden kaynaklanan "yapısal işsizlik"; özellikle emek ve mal piyasalarının dengede olduğu varsayımı altında kabul edilebilir eksik istihdam oranı olarak tanımlanan "doğal işsizlik" oranı GSMH açıklarının analizinde başvurulan önemli bir göstergedir. Çünkü, doğal işsizlik oranı, fiyat ve ücret enflasyonunu yukarıya ve aşağıya çeken güçlerin denge koşullarının sağlanmasıyla açıklanmaktadır. Doğal işsizlik oranında enflasyon istikrarlıdır. Yani, enflasyon

³ Daniel WİTSCHİ, *Economic and Financial Prospectives*, No. 3/1996, July/August, p. 6.

⁴ Nevzat GÜRAN, *Makro Ekonomik Analiz*, Anadolu Matbaacılık, 1997, s. 48.

hızlanması ya da yavaşlaması yönünde bir eğilim göstermez. Yüksek enflasyon oranının önlenmesinin öncelik aldığı modern bir ekonomide, işsizliğin doğal oranı katlanabilecek en düşük orandır. Doğal işsizlik oranı, son zamanlarda yeni Keynesyenlerin yaklaşımıyla çok değişkenden oluşan enflasyonu hızlandırmayan işsizlik oranı (NAIRU) terimi ile ifade edilmeye başlanmıştır. Bu doğal işsizlik oranının anlaşılabilirliği açısından iki önemli noktanın belirtilmesi gerekir. Birincisi doğal işsizlik oranı sıfır değildir. Yüksek istihdam düzeyine ulaşan ekonomilerde bile önemli bir işsizlik oranı ile karşılaşılabilir. Çünkü friksiyonel ve yapısal işsizlik her zaman varlığını sürdürmektedir. İkincisi, doğal işsizlik oranı, enflasyon süreci ile yakından ilişkili olduğu için iktisadi karar alma birimleri, yüksek işsizlik oranı yerine düşük işsizlik oranını tercih ederler (%8-10 luk işsizlik yerine %3-4 gibi). Böyle bir işsizlik oranına ulaşılmasının tek engeli ise enflasyonist uygulama ve sonuçlarıdır.⁵

Ekonomide her zaman tam istihdamın (sadece doğal işsizliğin) bulunacağını ve sürekli olarak potansiyel hasılanın gösterdiği kadar bir üretim gerçekleştirileceğini söylemek mümkün değildir. Çeşitli nedenlerle genelde potansiyel hasılanın altında ($Y_t < Y_t^T$) kalınacağı (aşırı talep) gibi, zaman zaman da üstüne ($Y_t > Y_t^T$) çıkılabilir (kapasite fazlası). Birinci duruma eksik istihdam, ikinci duruma aşırı istihdam denir. İşte, ekonomide belli bir dönemde fiilen gerçekleştirilen reel toplam hasılaya "fiili (gerçekleşen) reel milli gelir", (GSMH, GSYİH, SMH ... vb.), ya da "fiili (gerçekleşen) reel milli gelir"; potansiyel hasıla ile fiili hasıla arasındaki farklılığa ise "hasıla (GSMH, GSYİH) açığı" denilmektedir. (GSMH, GSYİH, SMH ... vb.), ya da "fiili (gerçekleşen) reel milli gelir"; potansiyel hasıla ile fiili hasıla arasındaki farklılığa ise "hasıla (GSMH, GSYİH) açığı" denilmektedir.

Fiili hasılda zaman içinde gözlemlenen ve gelişmiş-sanayileşmiş ekonomilerde konjonktürel dalgalanmalar şeklinde az-çok düzenli bir görünüm taşıyan dalgalanmalar, genellikle fiili hasılanın potansiyel ya da trend hasıla olarak adlandırılan hasıla etrafında (altında ve üstünde) dalgalanması şeklinde yorumlanmakta ve fiili hasılanın potansiyel hasılaya göre gösterdiği bu sapmalar çeşitli yaklaşımlarla açıklanmaya çalışılmaktadır.

Fiili hasılanın potansiyel hasıladan sapması durumunda işsizlik oranının bundan nasıl etkileneceği (yani fiili işsizlik oranının tam Arthur Okun tarafından ABD için yapılan ampirik çalışma sonucunda ulaşılan ilişki, daha sonra Okun Kanunu olarak meşhur olmuştur.

Politika yapımcılar, hasıla açıklarıyla iki nedenden dolayı ilgilidirler: Birincisi, atıl kapasiteyle ilgilidir (kapasite fazlası). Bu ekonominin daha fazla reel üretim gerçekleştirebileceğini ve daha fazla iş olanağı yaratabileceğini gösterir. İkincisi, atıl kapasite, ücret ve fiyat sonuçlarının önemli bir belirleyicisi olduğu için enflasyondaki yenilikleri hasıladaki büyümeden daha iyi açıklamaktadır ve politika açısından da kilit bilgiler kapsamaktadır.

1.2. Analizde Kullanılan Yöntem

Hasıla açığını ölçmenin farklı yöntemleri vardır. Burada yararlanılan yöntemlerden biri Doğrusal zaman trendi, diğeri ise Hodrick-Prescott (HP) filtreleme

⁵ İlker PARASIZ, **Makro Ekonomi-Teori ve Politika**, Ezgi Kitabevi Yayınları, B. 7, 1998, Bursa, s. 278-279

yöntemidir. Hasıla açığı tahmin etmede başvurulan en basit trend yöntemi şu şekilde formüle edilebilir.⁶

gap_t: t dönemindeki hasıla açığı,

Y_t: t dönemindeki fiili hasılayı,

Y_t^T: 1987-1998 mevsimlik veri setlerini gösterdiğinde

Gap_t = Y_t - Y_t^T notasyonundan elde edilmektedir.

HP metodu Horick Prescott (1997) tarafından ortaya atılan trendden arındırma yöntemi olarak bilinir. Doğrusal trendin özel bir durumu olan HP filtreleme yöntemi, kayıp fonksiyonu L'yi minimize etmek için potansiyel hasıla bileşenlerini ayarlar ve aşağıdaki notasyonla tanımlanır:

$$L = \sum_{t=1}^S (y_t - y_t^T)^2 + \lambda \sum_{t=2}^{S-1} (\Delta y_{t+1}^T - \Delta y_t^T)^2 \quad (1)$$

Burada λ ; potansiyel hasıla büyümesinin ağırlığını gideren büyüklüktür. Bu ağırlık katsayısının değişmesi potansiyel hasılanın, fiili hasıladaki değişmelere nasıl karşılık vereceğini etkilemekte ve ağırlığı kaldırma katsayısı sonsuza yaklaştığında, kayıp fonksiyonu potansiyel hasıla büyümesinin sabit yapılmasıyla (ömeğin doğrusal trend büyüme oranı) potansiyel ve fiili hasıla minimize olmaktadır. Böylece ağırlık giderme faktörü sıfıra yaklaşırsa; potansiyel hasılanın fiili hasılaya eşitlenmesiyle birlikte, potansiyel ve fiili hasıla arasındaki farkın ortadan kaldırılması zarar fonksiyonunu minimize eder. Bu yaklaşımda, üç ağırlık giderme faktörü (6000, 1600 ve 100) için hasıla açıkları gösterilmiş ve daha düşük ağırlık giderme faktörünün daha küçük açık tahmini verdiği görülmüştür.

HP filtresinin avantajı, geniş bir ağırlık giderme değerleri kümesi içinde hasıla açığı durağan yapması ve trendin zaman içinde değişmesine olanak vermesidir. Fakat ağırlık giderme katsayısının keyfi olarak seçilmesi de önemli bir sakınca doğurmakta ve bu durum tahminleri etkilemektedir.⁷ Yine bu iki yöntemin sonuçlarının doğrulanması açısından ekonominin arz yönü ve konjonktürün derecesi ile ilgili bazı ekonomik ilişkiler (Phillips Eğrisi ve Okun Yasası) ve bazı ekonomik göstergeler (kapasite kullanımı) incelenmiştir. Laxton ve Tetlow (1992) bu çeşit ekonomik bilgileri de içeren genişletilmiş bir HP filtresi önerileri doğrultusunda burada potansiyel hasıla kayıp fonksiyonunu minimize eden seriler dikkate alınmış ve aşağıdaki (2 nolu) tahmin denkleminde yararlanılmıştır.

$$L = \sum_{t=1}^S (y_t - y_t^T)^2 + \lambda \sum_{t=2}^{S-1} (\Delta y_{t+1}^T - \Delta y_t^T)^2 + \sum_{t=1}^S \mu_t \varepsilon_{\mu,t}^2 + \sum_{t=1}^S \beta_t \varepsilon_{\beta,t}^2 + \sum_{t=1}^S \psi_t \varepsilon_{\psi,t}^2$$

⁶ Gordon de BROWER-Estimating Output Gaps, www.rba.gov.au/RePe/rba/rbardp/rdp9809.pdf/55, p. 4-8.

⁷ Gordon de BROWER-Estimating Output Gaps, www.rba.gov.au/RePe/rba/rbardp/rdp9809.pdf/55, p. 2-9.

ε , regresyon residuali, π , u ve cu sırasıyla Phillips eğrisi denkleminin, Okun yasası eşitliğinin ve kapasite kullanımı eşitliğinin katsayılarıdır. μ, β, ψ ise zaman değişiminin ağırlıklıdır. Residüalleri aşağıdaki denklemlerden bulabiliriz;

$$\pi_t = \pi_t^e + A(L)(y_t - y_t^T) + \varepsilon_{\pi,t} \quad (3)$$

$$\pi_t = nairu + B(L)(y_t - y_t^T) + \varepsilon_{u,t} \quad (4)$$

$$cu_t = cu_t^T + C(L)(y_t - y_t^T) + \varepsilon_{cu,t} \quad (5)$$

Eşitlik 3, hasılanın potansiyel hasıladan yüksek olduğu zaman, enflasyonun beklentilerin üzerinde olacağını ifade eden bir Phillips eğrisidir.

Eşitlik 4, hasılanın potansiyel hasılanın üzerinde olduğu zaman; işsizlik oranının, hızlandırıcı olmayan enflasyon oranındaki işsizlikten (NAIRU) düşük olacağını söyleyen Okun Yasasını ifade eder.

Eşitlik 5, hasıla potansiyel hasıladan yüksek olduğu zaman kapasite kullanımının trendin üzerinde olacağını ifade eden kısmi bir arz kapasitesi göstergesidir. Bu ilişkiler hasıla açıkları hakkında bilgi içermektedir. Eşitlik 2'teki çok değişkenli filtre; potansiyel hasılayı potansiyel hasıladan sapmaların ağırlıklı ortalamasını, potansiyel büyüme oranındaki değişimleri ve 3 sınırlayıcı şarta bağlı yapısal ilişkideki hataları minimize etmek için kullanılır. HP filtresini böyle şartlara bağlayarak daha belirgin bir potansiyel hasıla tahmini, böylece de daha iyi bir hasıla açığı tahmini elde edilmiş olur. Çok değişkenli Hodrick-Prescott ve üretim fonksiyonu yöntemlerinde ise hasıla açığının hesaplanmasında ekonominin diğer göstergelerini de değişken olarak hesaba katmak gerekir.

Bu amaçla enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişkisinin NAIRU görüşü ile doğrulanması yönü NAIRU Modeli ile denenmiş ise de anlamlı sonuçlar elde edilemediği için bu çalışmada, amacımız doğrultusunda, tek değişkenli iki yöntemin kullanılması yetinilmiştir.

NAIRU Modelinin en basit versiyonu aşağıdaki denklem ile tanımlanmaktadır:⁸

$$\pi_t - \pi_{t-1} = \beta(u_t - u^*) + \gamma s_t + \varepsilon_t, \beta < 0, \gamma > 0, \quad (6)$$

Bu denklemde t zaman dönemini, π_t enflasyon oranını, u_t işsizlik oranını, s_t bir maliyet şoku değişkenini, ε_t hata terimini ve u^* NAIRU'yu göstermektedir. Eğer u_t u^* 'a bütün t ler için eşit olursa s_t ve ε_t 'nin kısa dönem etkilerinden dolayı zaman içinde enflasyon oranı değişmeyecektir (s_t ve ε_t 'nin sıfır ortalamalara sahip olduğu varsayım ile).

Daha genel bir NAIRU versiyonu ise şöyledir:

⁸ R.C FAİR, Testing The NAIRU Model for the United States, www.frbsl.org Federal Reserve Bank of Saint Louis Discussion Paper.

$$\pi_t = \alpha + \sum_{i=1}^n \delta_i \pi_{t-i} + \sum_{i=0}^m \beta_i u_{t-i} + \sum_{i=0}^q \gamma_i s_{t-i} + \epsilon_t, \sum_{i=1}^n \delta_i = 1 \quad (7)$$

Bu spesifikasyonda NAIRU; $-\alpha' \sum_{i=0}^m \beta_i$ dir. Eğer, işsizlik oranı her zaman bu değere eşit olursa, enflasyon oranı, s_t ve ϵ_t nin kısa dönem etkilerinden ayrı olarak sabit kalacaktır. Ancak, yine de bu spesifikasyonun genelde enflasyon sürecinin gerçek dinamikleriyle ilgili gerçeğe yakın tahminler sağlamadığı söylenebilir. Bunu test etmenin temel bir yolu şu aşağıdaki eşitliktir.

$$p_t = 2p_{t-1} - p_{t-2} + \beta(u_t - u^*) + \gamma s_t + \epsilon_t \quad (8)$$

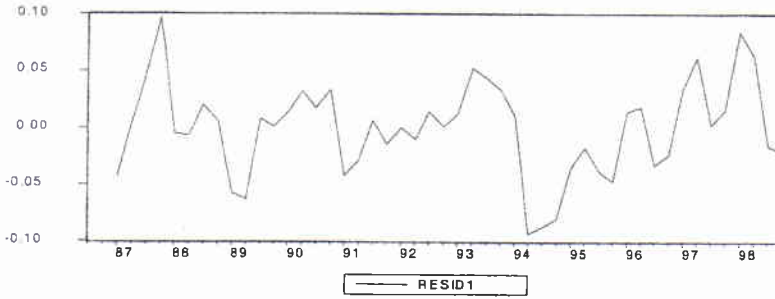
Burada p_t t dönemi için fiyat seviyesinin logaritmasıdır. π_t ise $p_t - p_{t-1}$ olarak ölçülmüştür. Bu notasyonu kullanarak eşitlik 6 ve 7 π den ziyade p cinsinden yazılabilir.

1.3. Analiz Sonuçları

1.3.1. Doğrusal Zaman Trendi Yöntemi ve Sonuçları

Aşağıdaki Grafik 1 1987 fiyatları ile 1987-1998 GSMH mevsimlik verilerini yansıtmakta olup $Y_t = 9.754717 + 0.010846 \text{trend}$ denkleminin parametreleri istatistikî kriterlere bağlı olarak anlamlı bulunmuştur.

Grafik.1: 1987 Fiyatları ile 1987-1998 GSMH Mevsimlik Verileri

LS // Dependent Variable is LNGNPSA

Sample(adjusted): 1987:1 1998:4

Included observations: 48 after adjusting endpoints

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	9.754717	0.012350	789.8379	0.0000
T	0.010846	0.000439	24.71635	0.0000
R-squared		0.929974		
Adjusted R-squared		0.928452		
S.E. of regression	0.042116			
F-statistic	610.8979			

Bu eşitlik son onbir yılın hasıladaki trend büyümesinin yaklaşık yüzde 44 olarak tahmin etmektedir. Bu trend tahminin ortaya çıkardığı hasıla açığı şekil 1 de gösterilmiştir. Şekilden anlaşılacağı gibi hasıla açığı, 1987-1998 döneminde söz konusu olup 1987 de talep fazlası olarak boom yaparken 1989 da kapasitesi fazlasından kaynaklanan bir süreç ile dip yapmış ; ve bu konjonktürel süreç süreklilik göstermiştir.

1.3.2. Hodrick-Prescott Yöntemi ve Sonuçları

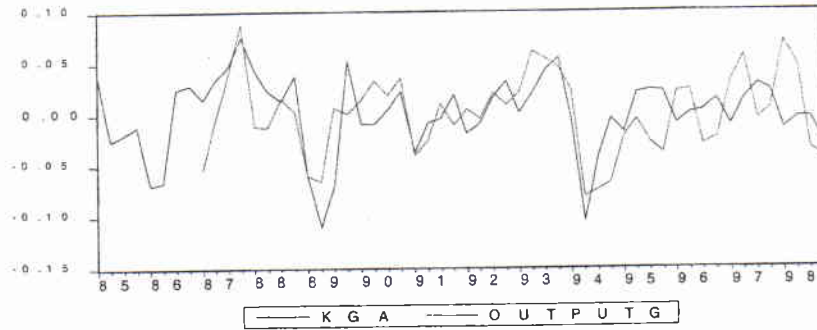
Politika yapıcıların yukarıda gözlemlenen hasıla açığını enaza indirgeyebilmesi için öngörülen enflasyon hedefinin tutturulması gerekir. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi politika yapıcıların açıkların giderilebilmesi yönünde istikrarlı olmayan; başka bir deyişle ya haddinden sıkı yada gevşek politikalar oluşturmaları yüzünden enflasyon hedefleri ile gerçekleşen sonuçlar birbirinden farklı olmuştur. Bu sapmaların temel nedeni politika yapıcıların sistematik hataları ile açıklanabilir.

Bu açıdan bakıldığında enflasyonist süreç açıklamak için hasıla açıkları ile toplam imalat sanayi kapasite kullanım oranlarının trend değerinden saptasının ölçüsü olan kapasite kullanım dalgalanmalarının birlikte ele almak analizimiz açısından daha doğru olacaktır.

Burada, 1987-1998 döneminde hasıla açığı ile kapasite kullanım* açığı karşılaştırıldığında, ekonomide dip ve zirvelerin olduğu bazı yıllar ve dönemlerde ikisinin aynı yönde ve benzer oranlarda hareket ettiği görülmektedir. Hasıla açığı ölçümleri uç değerlere fazlasıyla bağlı olduğundan (King ve Rebelo, 1993; Harvey ve Jaeger, 1993) iki uç yıl 1987 ve 1998 atılarak kapasite kullanım açığı ile hasıla açığının paralel seyrettiği görülmektedir.

Grafik 2'den de anlaşılacağı gibi, 1989 ve 1994 yılları hasıla açığının negatif olduğu yani atıl kapasitenin bulunduğu dönemlerdir. Bu dönemlerde kapasite kullanımları da trend değerlerinin altına düşmüştür.

Grafik 2: 1989 ve 1994 Yılları Hasılat Açıkları

İki yöntemin sonuçları benzerdir. Ölçüm sonuçları arasında paralellik vardır. İki yöntemde de hasıla açığının ortalamada sifıra yaklaştığı varsayılmaktadır. Bu çalışma için bu varsayım geçerlidir. Ancak çok değişkenli yöntemler, enflasyon faktörleri de gözönüne aldığından dolayı varsayımı "kendi ortalamalarına yakınsarlar"

* Toplam İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı, Dış Ticaret Müsteşarlığı Yıllık Verileri.

diye düzeltmek gerekir. Zira, ilgilenilen dönemde enflasyon oranı azaltılmışsa ya da Türkiye örneğinde olduğu gibi artmışsa, açığın ortalamada sifıra yaklaşması beklenmez.

Bu çalışmada ulaşılan sonuçları doğrulamak açısından NAIRU katsayısının hesaplanması gerektiğinden dolayı 1987-1998 işsizlik verileri ile ithal fiyat enflasyonu^{*} dikkate alınmış ancak NAIRU Modeli çerçevesinde elde edilen aşağıdaki denklemden de anlaşılacağı gibi parametrelerin hepsi hem teorik hem de ekonometrik kriterler yönünden anlamsız bulunmuştur.

$$\begin{aligned} \text{ENF}(-7) &= 3.489\text{U}(-7) + 0.168\text{IMPINF}(-2) \\ & \quad (4.136) \quad (0.19) \text{ SE.} \\ & \quad (0.843) \quad (0.885) \text{ t-Stat.} \\ R^2 &= 0.0188, \text{ Akaike Crit.} = -4.801 \end{aligned}$$

Bu durum, NAIRU Modelinin gerekli şartı olan maliyet şokları değişkeninin ($s_1=1$) şartını sağlayamaması ile de doğrulanmaktadır.

Kısacası, teoriden de bilindiği gibi uzun dönemli enflasyonist bir ekonomide, NAIRU Modelinin uygun (fit) sonuçlar vermeyeceği beklentisi, bu çalışmada görülmekle birlikte yukarıdaki tahmine dayalı parametrelerin güvenilirliğini, Türkiye'deki işsizlik verilerinin oldukça sağlıklı olması tartışılır hale getirmektedir.

Analiz sonuçları ile de görülen GSMH açıklarındaki sürekliliği, 1980 li yıllardan beri küreselleşen dünya ekonomisine adaptasyon çabaları ile ilişkilendirip nedensellikler bağlamında çözüm yolları aramak daha yararlı olacaktır.

2. KÜRESELLEŞME OLGUSU KARŞISINDA TÜRKİYE'NİN EKONOMİK DURUMU

GSMH açıklarının analizinden çıkarılacak sonuçları doğru değerlendirmek için konuya ekonomi-politik ve nedensellikler yönüyle yaklaşmak, içinde bulunulan buhranın derinliğinin anlaşılmasını kolaylaştıracağı gibi, çözüm yollarının gösterilmesine de katkı sağlayacaktır. Türkiye'de giderek büyüyen kamu kesimi açıkları hem reel kamu ekonomisini işlemez hale getirmekte, hem de enflasyon yoluyla dar gelirli grupların aleyhine gelir dağılımının giderek daha da bozulmasına yol açmaktadır. Öte yandan, bölgeler arası dengesiz gelir dağılımına baktığımızda, neredeyse sosyal patlamaları beraberinde getirebilecek, denetimi etkisizleştiren gelişmeler gözlenmektedir.

Doğu ve güneydoğudaki bazı yerleşim merkezlerimiz batıya doğru yer alan illere göre, milli gelirden ortalama olarak dokuz on kat daha az pay almaktadır. Örneğin fert başına düşen milli gelir, Ağrı ve Muş gibi illerde 750-800 dolar iken, Kocaeli'de 8000 dolar, İstanbul'da ise yaklaşık 5000 dolardır. Yine, Türkiye'deki nüfusun ilk yüzde yirmilik diliminin son yüzde yirmilik dilime göre yaklaşık onüç-ondört kat daha fazla pay aldığı, DİE yıllık gelir dağılımı istatistiklerinden anlaşılmaktadır.⁹

* İş ve İşçi Bulma Kurumu'na göre iş arayanların faal nüfusa oranı (1987-1998 mevsimlik verileri tarafımızdan düzenlenmiştir).

** Dış Ticaret Müsteşarlığı yıllık verileri.

⁹ DİE, **İller İtibariyle Yıllık**, GSYİH'sı Sonuçları.

Olumsuzlukları olumluluğa dönüştürmenin belki de ilk şartı olarak toplumsal hafızayı canlı tutma gerekçesinden hareketle 1980 sonrası gelişmeler incelendiğinde, Türkiye ekonomisinin durumu ile ilgili bir profil oluşturmak mümkündür. Kronik hale gelmiş yüksek enflasyon (ortalama %65-70), katlanarak giden TL'nin aşınması veya döviz/faiz tuzağı, 1998 sonlarında %140'lı oranlara ulaşan kredi maliyeti; 1980 yılında yaklaşık 720 milyar TL. olan iç borç stokunun 1990'larda 57.500 trilyon TL'den 1998 sonu itibarıyla 11.5 katrilyon TL'ye ulaştığı tahminlerimizi, 1998'lerde iç borçlanmadaki faiz oranının %116'lara vardığı gerçeği ile birleştirdiğimizde, iç borç stokunun 1999 yılında her ay 1 katrilyon TL artacağı öngörülebilir. Türkiye'nin milli gelirinin beşte birini geçen bu iç borç stokunun faiz ödemeleri, 1999 yılında toplanabilecek tüm vergi gelirlerini aşacak düzeye ulaşmıştır.

Türkiye'de 40 milyar dolarlarda seyreden iç borca kamu kesiminin dış borcu olan 50 milyar dolar eklendiğinde, toplam borç stokunun, yaklaşık 200 milyar dolar düzeyinde bulunan milli gelirin yarısına yakınına ulaştığı görülmektedir. Öte yandan kişi başına gelir, Türkiye'yi üyeliğe kabul etmediklerinden yakındığımız Avrupa Birliği'nde ortalama 15 bin dolar dolayında iken, Türkiye'de ise cari kur üzerinden 3200 dolar, satınalma gücü paritesine göre ise 6-7 bin dolar düzeyindedir. AB' de enflasyon yılda yüzde 2'lerde dolaşırken ve bunun %5'lere çıkması hükümetleri çekilmeye zorlarken, Türkiye'de enflasyon son yirmi yıldır % 70'lerde olduğu halde hükümetler bu durumdan endişeye bile kapılmamaktadır. AB'de yatırımların durması, üretim kapasitesinin %10-15 daralması, piyasanın tıkanması, tekstil endüstrisinin çökmesi ve işsizliğin sosyal patlamayı teşvik eder hale gelmesi korkudan daha öte şeylerken; Türkiye'de kamu yatırımları üç yıldır durdurulmuş, özel sektör yatırım yapamaz hale gelmiş, ihracat gerilemiş, işten çıkarılmalar önemli boyutlara yükselmiş olduğu halde, siyasal irade dimdik ayakta olduğunu ifade etmekle yetinmektedir.

Bu veriler, Türkiye ekonomisinin küreselleşme ve AB ile entegrasyon açısından önemli yetersizliklere sahip olduğuna işaret etmektedir. Türkiye'nin rekabet gücü ile ilgili çalışmalar da bu değerlendirmeyi destekler niteliktedir.

Türkiye Ekonomisinin rekabet gücünü belirlemeye yönelik farklı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar genel olarak iki grupta değerlendirilebilir. Birinci tip çalışmalar daha çok subjektif yargıların belirleyici olduğu ankete dayalı çalışmalardan müteşekkil iken, diğer gruptaki incelemeler ise çeşitli veri ve hesaplama yöntemleri kullanılarak yapılan çalışmalardır. Konumuz açısından bu çalışmalardan İSO (1995) ve TÜSİAD (1991)'in yapmış olduğu çalışmaların bulgularından yararlanacağız. İSO'ya ait çalışma sadece özel sektör imalat sanayini kapsamına alırken, TÜSİAD'ın çalışmasında kamu, özel ayrımı yapılmadan genel ekonominin rekabet gücü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca İSO'nun yapmış olduğu çalışmada tüm imalat sanayi baz alınarak anket gönderilmişse de ancak 813 tanesinden (% 12.3) cevap alınabilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın sonuçlarının Türk imalat sanayiinin rekabet gücünü gösterebileceği iddiasına şüphe ile bakılabilir. Nitekim bu veri sonuçlarına dayanılarak geniş bir sanayici kitlesinin rekabete hazır olduğu sonucuna varılmışsa da, cevap vermeyen işletmelerin çokluğu dikkate alındığında, bu tür bir yargıya varmak, rekabet gücü yüksek AT ile girilen birlik sonucunda sakıncalı sonuçlar doğurabilir. TÜSİAD'ın yapmış olduğu analiz sonucuna göre Türk ekonomisinin rekabet gücü genelde düşük görüldüğü belirtilmektedir.

TÜSİAD'ın çalışmalarında Türkiye ekonomisinin rekabet gücü, 33 Dünya ülkesi alınarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Dikkati çeken bir husus, Türkiye'nin karşılaştırmalı rekabet gücü sadece Yunanistan ve Macaristan'dan fazla görünmektedir. Özellikle diğer AB ülkeleri karşısında mukayeseli rekabet gücü düşüktür.¹⁰ Rekabet gücünü sınırlayan çeşitli etkenlerin olduğu söylenebilir. Bu etkenlerin en önemlileri, yenilikçi yaklaşımlarla geleceğe hazırlıklı olma, sosyo-politik istikrar, insan kaynaklarını etkin olarak kullanmamaktan doğan faktörler gösterilmektedir. Diğer yandan doğal zenginlikler bir takım göreceli üstünlük sağlamaktadır. Türkiye'nin coğrafi konumu, tarihi gelenekleri ve işgücü maliyetleri yüksek düzeyde avantajlar sağlamaktadır. Rekabet gücü kazanan sanayilerin işgücü maliyetleri ve hammadde üstünlüklerinden yararlandığı görülmektedir. Bu sektörlerin başında, gıda, tütün, dokuma-giyim, cam ve seramik sanayileri gelmektedir. Ayrıca yatırım malları sanayisine nitelikli işgücü bir rekabet üstünlüğü sağlarken, hizmetler sektörüne ise ülkemizin coğrafi konumu önemli rekabet gücü sağlamaktadır.

1998'in sonu itibarıyla Türkiye ekonomisinin karşı karşıya kaldığı, hatta etkileri gelecek yıl daha da netleşecek olan "krizin" boyutlarının düşünülmesi bile herkesi rahatsız etmelidir. Basın-yayın organlarında yer alan çeşitli yorum ve tartışmalara baktığımızda hemen belirtmeliyiz ki, Türkiye'deki algılama biçimi ile ilgili bir anlayış dikkat çekicidir. Şöyle ki, gelişmiş ülkeler dünya krizini ve bunun coğrafi bölgeler üzerinde ortaya çıkabilecek etkilerini önceden tahminleyip "şok kaldırma" dinamiklerini harekete geçirirken; ülkemizin bazı yetkili ve etkili kesimleri 1997 yılının ilk yarısından beri etkileri görülen krizle ilgili olarak şu yorumları yapmışlardır: Birinci altı ay içinde Türkiye ekonomisinin krizden etkilenmeyeceği (dış ticaretimizin ¼ ü Avrupa'ya yönelik olduğundan), ikinci altı ay içinde ise Asya krizinin Rusya'ya yansımından dolayı kısmen etkilenilebileceği görüşleri savunulmuş, üçüncü altı ay gelip bunalım doğrudan hissedildiğinde, maalesef bizim de önemli ölçüde etkilenmekte olduğumuz fark edilmiştir. İletişimin bu derece etkin olduğu, beyin gücümüzün tartışmasız bir üstünlüğe sahip bulunduğu günümüz koşullarında, "gecikmeli algılama" diyebileceğimiz bu durumun nedenini açıklamakta zorlanmamak mümkün değildir.

İktisat öğretisi bu tür bunalımları konjonktür teorileriyle açıklamaya çalışır, "depresyon ve resesyon gibi kavramları geliştirerek bunalım karşısında ne gibi önlemler alınabileceğini ve bunalımı aşmanın yollarını araştırır. Ancak, bir çok iktisatçının araştırma ve değerlendirmeleri göstermektedir ki, Türkiye ekonomisinin dengeleri, yıllar önce, bize göre de 1987 yılından itibaren bozulmuştur. Bunda, 1988'de konvertibiliteye geçiş süreciyle birlikte "sıcak para" kaynağından daha kolay yararlanılmaya başlanması da etkili olmuştur. Siyasi otoriteler, hem halka doğruları anlatmaktan çekindikleri hem de önerilerine konan doğru tedbirleri uygulamaya yanaşmadıkları için, teknisyen ve bürokratlarına durumu geçiştirecek ve zaman kazanacak yolları sormakla yetinmişlerdir. Nitekim, devalüasyonu enflasyonun altında tutma politikasıyla birlikte yüksek faizle halktan borç alınması bir çözüm yolu olarak

¹⁰ İKV (1985), DPT (1988), TÜSİAD (1991) ve İSO (1995); **Türkiye AB ilişkileri**, TOOB Ya. No. 148, Ankara 1990; **Ekonomik Forum Dergisi**, Ocak 1995, s. 14-22.

-G. Haberler'e göre konjonktür refah ve bunalım dönemlerinin birbirini izlemesi olarak tanımlanırken; A. H. Hansen konjonktürü bir ekonomide istihdam, milli gelir ve fiyat düzeyindeki dalgalanmalar olarak nitelendirmiştir. Geniş bilgi için Bkz. Cafer UNAY, **Ekonomik Konjonktür Analiz Teori Politika**, Ekin Kitabevi, Bursa, 1996, s. 7-9

algılanmıştır. Oysa, bu politika sorununun örtülmesini başarsa da, çözüm artemekten ve sorunu büyötmekten öteye gidememiştir.

Politik kaygıların da etkisiyle 1989 yılından sonra popölizme yönelmek kolaycı bir yol olarak görölmüş ve ekonominin rekabet gücünü düşüren ve dengelerini bozan adımlar atılmaya başlanmıştır. Bugün Türkiye'nin reform gündemini oluşturan temel sorunların hemen hemen hepsi 1991 seçimlerine gidilirken bilinmekteydi ve bütün siyasilere, temel sorunun nasıl aşılacağı konusunda çözüm yolları önermekteydiler.

Ancak, seçim sonrası oluşan hükümet, gerekli reformları yapacağı yerde zaman kazanmayı tercih edince, hatta meydanlardaki popölist taahhütlerin bir uzantısı olarak emeklilik yaşı düşürölüp, sosyal güvenlik sisteminin bugünkü çıkmazının alt yapısı daha da ağırlaştırılınca, değerli kur - yüksek faiz - sıcak para üçgeni içinde Türkiye ekonomisinin, yüksek enflasyon tuzağında beslenmesi kaçınılmaz hale gelmiş ve ekonomi dışardan izleyenleri şaşkırtan bir biçimde büyümesini de sürdürmüştür.

Bu büyümenin, kaçınılmaz olarak küçölmeye dönüşeceği için anlaşılması için "1994 bunalımını", ardından gelen 1997'nin ilk yarısından itibaren etkisini gösteren Asya krizini ve 1998'deki Rusya krizini yaşamamız mı gerekmektedir? Türkiye ekonomisinin dışa açılması gerektiği düşüncesi daha 1970'lerin başında tartışılmaya başlandığı halde, gerekli kurumsal adımların atılması için 1979-1980 krizinin yaşanması gerekmemiş midir?

1994 ve 1998 bunalımları sonucunda uluslararası finans kurumları, kredi veren ölkeler ve ticari bankalardan destek aramak zorunda kalan Türkiye'de, devletin gücünün daha çok azaldığı görölmekte ve sosyal ve ekonomik alanlarda karar verme gücünün önemli bir bölümünde dolaylı bir biçimde de olsa uluslararası kuruluşlar etkili olmaktadır. Devlet'in finansmanının daralması, hükümetleri kamu hizmetlerini ve alt yapı yatırımlarını azaltmaya, kamu sektöründe istihdam ve ücret düzeylerini düşörmeye zorlamaktadır. Bu güne kadar, ekonominin yeniden yapılandırılması sürecininin başarılammaması ve deregölasyon politikalarının hayata geçirilemeyişi, özelleştirmenin etkinliğini azaltmış, hatta, toplumu rahatsız eden bir boyut almıştır.

1990'lı yıllardan beri her gelen hükümet, özelleştirmeden her yıl ortalama 4-5 milyar dolarlık bir kaynak yaratacağını programlamış olmakla birlikte, 1998 sonuna geldiğinde 7 yılda sadece 3,5-4 milyar dolarlık bir kaynak elde edilebilmiştir. Bu gelirin de kurumsal alandaki yapılanma ve tanıtım giderlerinde kullanıldığını hesaba katarsak, reel anlamda bir mesafe alınmadığı açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Şayet, hukuki eksende kurumsal ve uygulamalardaki şeffaflık yönüyle halkı tatmin edici bir özelleştirme politikası başarılabilmiş olsaydı, şu an kaçırılmış olan dünya konjoktürünün avantajından yararlanılarak, yaklaşık 100 milyar doları bulan işletmecilerden 40-50 milyar dolarlık bir öz kaynak sağlanmış olacaktı.

Başka bir deyişle, Türkiye dünyanın karşı karşıya kaldığı bölgesel krizlerden daha az etkilenen bir ölkce olacaktı. Çünkü, şok kaldırma gücü olan bir Türkiye'nin daha çok uluslararası bir nitelik kazanması, ekonomik faaliyetlerin artan

oranda devletin doğrudan kontrolü dışına çıkarılması veya rant ekonomisine dayalı iktidar arayışlarının önünün kesilmesi anlamına gelecektir.¹¹

Türkiye, ulusal düzeyde yukarıda sayılan değişimleri gerçekleştirilebilmiş olsaydı, değişik sosyal gruplar ve demokratik baskı grupları arasında önemli kaymalar olmayacak; daha önce belirttiğimiz gibi, yerli sermayenin, uluslararası sermayeye açılabilmiş olmasıyla, yeniden kalkınma modelinin çekirdeği oluşturulabilecekti. Böylece, yabancı sermayeye entegre olmuş ulusal sermaye aracılığıyla kredi veren kesimler karşısında daha etkin politikalar ortaya koymak mümkün olacaktı. Yani, rekabet ve pazarlık gücü olan ulusal endüstrilerin, ulusal iş gruplarının, yerli girişimciliğin sinerjik gücünden daha etkin bir şekilde yararlanılabilmesi için daha geniş pazarlara ve daha üstün teknolojilere ulaşma imkanı doğacaktı. Dolayısıyla, güçlenmiş bir orta sınıf sayesinde ulusal politika reel zeminine kavuşmuş olacaktı.

SONUÇ

Dünya deneyimi, mikro seviyedeki kendi gayret ve enerjisini üretim ve kalkınma stratejisine dönüştürmüş toplumların, endüstriye girişte küçük ölçekli firmalara tanıdığı fırsat ve taşeron ağlarının taşıdığı öneme bağlı olarak iş hacminin çok hızlı bir şekilde genişlediğini ortaya koymaktadır. İzmir ölçeğinde yürüttüğümüz, DEÜ, İİBF ve İzmir Ticaret Odasının işbirliği ile yapılan "Katılımcı girişimcilik Modeli" konulu araştırmadan elde edilen ilk ipuçları da göstermektedir ki, girişimciler, risk alma yerine faaliyete geçme maliyetlerinin düşük olmasını tercih etmekte, öğrenme bedeline katlanmaksızın yeniliğe talip olmakta, ancak eyleme geçişte ise kararsız bir davranış sergilemektedirler. Burada, rekabet gücü kazanılması ve etkin işletmecilik açısından vurgulanması gereken nokta, tam dikey ve yatay bütünleşmelere gidilerek uzmanlaşmanın, alternatif öğrenme yöntemlerinin, ölçek ekonomileri açısından da alternatif ve daha etkin durumlar yaratabileceğidir. İktisatçı diliyle Marshall'ın döneminden beri bu yöntemlere, içsel ve dışsal ölçek ekonomisi adı verilmektedir. Rekabetçi modelleri kullanmak isteyen teorisyenler, küresel süreçte dışsal ekonomilerin önemini daha fazla öne çıkarma eğilimindedirler.

Ancak, ekonomi politika uygulamacıları unutmamalıdır ki, düşük bir sanayileşme derecesine sahip olan ülkelerde sıkı performans standartları ile birlikte ölçek ekonomilerinin içselleştirilmesine dayanan stratejiler, kalkınma için anlamlı bir seçenek oluşturmaktadır. Bu durum, içsel büyüme teorilerinin gözardı edilemeyeceğini ima etmektedir.

Bu yönüyle, Türkiye ekonomisinde yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen; örneğin, yol gösterici etkinlikte bir endüstri planlaması olmamasına, hatta plansızlığın reel sektörde yarattığı ciddi kaynak kayıplarına rağmen, özel sektörde ulaşılan esnek yapı, dinamik beyin gücü ve gelişen girişimcilik ruhu Türkiye'nin küreselleşme sürecindeki yegane itici gücü olarak görülmektedir.

Özetlemek gerekirse, dünya ekonomisine uyum ve küreselleşme ile özdeşleştirilen süreç, hem endüstrileşmiş ülkelerde hem de gelişmekte olan ülkelerde, savaş sonrası dönemin ekonomik ve sosyal hedefleri üzerine kurulan ulusal uzlaşma

¹¹ Bkz. Recep KÖK, **Ekonomi –Politik Popülizm, Özelleştirme ve KİT'ler**, Dergah Ya., İstanbul, 1995.

ve sosyal ittifakın gücünü azaltmaktadır.¹² Kuşkusuz, geçiş dönemlerinin özelliği belirsizlik ve değişkenliktir. Ülkemizdeki değişim kararsızlığı, siyasetçinin kendine duyduğu özgüvenin eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Bu durum halkın da siyasi parti ve politikacılara olan güvenini sarsmakta ve siyasi gelişmeler karşısında uğranılan hayal kırıklığı ve yaygın rahatsızlık giderek büyümekte ve halk da geleneksel dinamiklerin yaratıcı gücünden yararlanmanın yollarını aramaktadır. Bu durumda, oldukça parçalı hale gelen siyasi iradenin de yönetim istikrarsızlığını aşabilme gereği giderek daha fazla hissedilmektedir. İstikrarsızlığın aşılması en başta devletin mali disipline kavuşturulmasına bağlıdır. Harcama, sosyal güvenlik ve tarım gibi bir dizi reformun gerçekleştirilmesi ve yabancı sermaye üzerindeki engellerin ortadan kaldırılması; ekonominin yeniden yapılandırılması, Türkiye'nin Dünya ekonomisi ile entegrasyonu ve potansiyel rekabet gücünün harekete geçirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

¹² Dharam GHAI, "Yapısal Uyum, Küresel Bütünleşme ve Sosyal Demokrasi, Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma", *Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma*, (Ed. R.Prendergast-F.Stewart), Yapı Kredi Ya., İstanbul, 1995, s. 64.

KAYNAKÇA

1. BEGG David-S.FISHER, **Economics**, McGraw-Hill Company, England, 1991.
2. BROUWER Gordon de-Estimating Output Gaps, www.rba.gov.au/RePe/rba/rbardp/rdp9809.pdf/55.
3. **Dış Ticaret Müsteşarlığı Yıllığı**.
4. **DİE, İller İtibariyle Yıllık**.
5. FAİR R.C., Testing The NAIRU Model for the United States, www.frbsl.org Federal Reserve Bank of Saint Louis Discussion Paper.
6. GHAİ Dharam, "Yapısal Uyum, Küresel Bütünleşme ve Sosyal Demokrasi, Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma", **Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma**, (Ed. R.Prendergast-F.Stewart), Yapı Kredi Ya., İstanbul, 1995.
7. GÜRAN Nevzat -İsmail AKTÜRK, **Uluslar arası İktisadi Kuruluşlar**, B. 3, İzmir, 1997.
8. GÜRAN Nevzat, **Makro Ekonomik Analiz**, Anadolu Matbaacılık, 1997.
9. KÖK Recep, **Ekonomi-Politik Popülizm, Özelleştirme ve KİT'ler**, Dergah Ya., İstanbul, 1995.
10. PARASIZ İlker, **Makro Ekonomi-Teori ve Politika**, Ezgi Kitabevi Ya., B. 7, Bursa, 1998.
11. PRENDERGAST Renee-Frances STEWART, **Sunuş: Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma**, Yapı Kredi Ya., İstanbul, 1995.
12. **Türkiye AB ilişkileri**, TOOB Ya. No. 148, Ankara 1990.
13. **Ekonomik Forum Dergisi**, Ocak 1995.
14. UNAY Cafer, **Ekonomik Konjonktür Analiz Teori Politika**, Ekin Kitabevi Ya., Bursa, 1996.
15. WITSCHI Daniel, **Economic and Financial Prospectives**, No. 3(July/August 1996).